

KABA ESZTER

MAGYAR HADIFOGLYOK OROSZORSZÁGBAN, OROSZ HADIFOGLYOK MAGYARORSZÁGON A NAGY HÁBORÚ IDEJÉN

A hadifogság intézménye nem számított újdonságnak az első világháború előestéjén. A hadifogoly mint státusz ugyanabban a pillanatban született meg, mint az első csata győztese és vesztese – és az ellenség kezébe kerülni hosszú évszázadokon át nem számított életbiztosításnak.

A csata után a harctéren maradt sebesültekről először a 19. század második felétől gondoskodtak intézményi formában – a solferinói csata után megalakult Vöröskereszt vállalta magára ezt a feladatot. A század végén és a századfordulón pedig már egymást érték azok az egyezmények, melyek a sebesültekről és a hadifoglyokról, jogaik biztosításáról szóltak – mintha az európai államok megéreztek volna valamit a közelgő háborúból. Az 1907-es hágai konvenció a hadifoglyok jogait minden apró részletében rögzítette, lényegében a fogva tartó államnak úgy kellett bánnia az ellenséges katonával, mintha az a sajátja lett volna.

Bár az egyezményeket nem sikerült teljes mértékben megvalósítani, minden fogva tartó állam a saját lehetőségeihez mérten megpróbált gondoskodni a hadifogoly minden emberi szükségletéről: szállásáról, ételmezéséről, ruházkodásáról és a szeretteivel történő kapcsolattartásról. A foglyok – kiváltképp a II. világháború alatti viszonyokhoz képest – rendezett körülmények között vészelték át ezt az időszakot, a békekötés után pedig szabadon visszatérhettek hazájukba.

A hadifoglyok jogállásának alapja az az 1907-ben elfogadott hági konvenció volt, amelyet minden hadviselő állam, köztük Oroszország is magára nézve kötelezőnek ismert el, s amelyet Magyarország jóformán „az utolsó pillanatban”, 1913-ban emelt törvényerőre. A konvenció értelmében a fogva tartó államnak úgy kellett bánnia a foglyul ejtett katonával, mintha az a saját hadseregének katonája lett volna: gondoskodnia kellett ellátásáról, azaz elszállásolásáról, ételmezéséről és ruházkodásáról, valamint biztosítania kellett számára a megfelelő egészségügyi ellátást is. A nemzetközi egyezményben foglalt jogok azonban sok esetben papíron maradtak, aminek részben a hadviselő államok általános felkészületlensége volt az oka. A háború első pillanatától az ország területére érkező foglyotömegekre senki nem számított – ellátásuk pedig minden esetben további terheket rótt a hátország egyébként is túlterhelt lakosságára.

I HADIFOGOLYÉLET OROSZORSZÁGBAN

A TÁBORBA SZÁLLÍTÁS

Az orosz hadifogságba esett katonák számát gondosan vezetett nyilvántartások híján a mai napig nem tudjuk egzakt módon meghatározni. Egyes kutatók szerint 2 110 000 ember került fogságba a Monarchia hadseregéből, míg mások ezt a számot „csak” 1 800 000 ezerre taksálják: közülük félmillió lehetett a magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya. *A Hadifogoly magyarok története* című, 1930-ban megjelent kétkötetes könyv szerzői – Zilahy Lajos, Lukinich Imre, Pilch Jenő és Baja Benedek –, akik szintén megjárták az oroszországi hadifogolytáborokat, maguk is elismerték, hogy „*a hadifoglyok számát éppen úgy, mint a visszatértek számát pontosan sohasem állapították meg*”.

A rendelkezésünkre álló adatok a következő okoknál fogva is eltérőek. A na-

gyobb ütközetek után a hiányzó katonák számát megállapították ugyan, de nem tisztázták, hogy ezek a katonák meghaltak-e vagy foglyotáborba kerültek. Az orosz hivatalok regisztrálási módszere csak tovább bonyolította a kérdést: sokakat nem regisztráltak azonnal, ellenben jó néhány katonát többféle névváltozaton szerepeltettek (pl. a Balázs vezetéknevűek Balász vagy Balásza, a Horváth vezetéknevűek pedig – mivel az orosz nem ismeri a szó eleji H-t a neveknél – Gorvat néven kerülhettek rögzítésre). Ezt nehezíti még az a tényező, hogy a hadifoglyok táborról táborra vándoroltak. Annyi bizonyos, hogy az Oroszországban lévő hadifoglyok 80-85%-a az egykori Osztrák–Magyar Monarchia állampolgára volt. Elsa Brändström vöröskeresztes ápolónő, akinek a foglyok a „szibériai angyal” nevet adták, félmillióra becsülte a magyarok és kétszázezerre az osztrákok számát – miközben a már említett *Hadifogoly magyarok története* szerint 1918. október végéig hét-

Vízfordás a krasznojarszki lágerben – télen, az akár mínusz 30-40 fokos hidegben nagy kincsnek számított a teafőzéshez használt kútvíz

százezer magyar katona tért onnan vissza, a még kint lévők száma pedig meghaladta a félmilliót.

Oroszországba a harcok kezdete után folyamatosan érkeztek fogolytranszportok, ugyanakkor három nagy hullámot el lehet különíteni: 1914 őszén Galíciában, 1915 tavaszán Przemyslben és 1916-ban a Kárpátoknál zajló csatát követően estek legtöbbször hadifogságba.

A fogságba esést és a fegyverletételt követően a foglyok számára hosszú gyalogmenet kezdődött a legközelebbi vasútig, közben többen is életüket veszítették részben sérülés, részben különböző betegségek miatt – róluk nem készült nyilvántartás. Három nagy gyűjtőpontban (Pétervár, Moszkva, Kijev) szedték össze a foglyokat, ahonnan tovább szállították őket – a sebesültek is itt kerültek kórházba.

A vasúti szállítás körülményei sok esetben nem voltak ideálisak. A foglyokat a transzszibériai vasúton szállították, esetenként személyszállító vagonokban, a legtöbbször azonban marhavagonokat hoztak számukra. Általában negyven ember utazott egy vagonban, de egy 1915-ből származó feljegyzés szerint ez a szám 50-60 közé is felment. A foglyokat jól képzett őrökkel, elsősorban kozákokkal őriztették. A vagon közepénél volt a kályha, ebben fűtöttek, itt lehetett a teának vizet melegíteni. Mosakodásra nem volt lehetőség. A rossz higiénés körülmények miatt elszaporodtak a tetvek, megjelent a vérhas.

Az egyezményes hadifogolyjog értelmében már a táborba szállítás alatt is Oroszországnak kellett gondoskodnia a foglyok ételmezéséről, ezért napidíjat fizettek számukra. A közlegények 25, a tisztek 75 kopejkát kaptak naponta.

Az állomásokon lévő, ún. lafkákban lehetett élelmiszert vásárolni – a napi-díj összege korántsem állt összhangban az árakkal. Egy visszaemlékező szerint egy frissen sült kacska 40 kopejkába, egy csirke 30 kopejkába, egy kövér liba 70 kopejkába került. A hússal és zöldséggel töltött pirog ára tíz kopejka volt, kenyérhez, vajhoz, tejhez és tojáshoz olcsóbban lehetett hozzájutni. Ugyanitt teát és cigarettát is árúsítottak.

A néha hetekig tartó utazás során osztották szét a foglyokat katonai rendfokozat szerint külön táborokba – azaz szétválasztották a legénységet és a tiszteket. A tiszti táborok ellátása és általában a tiszti szállások sokkal jobbak voltak, mint a legénységiek, ezért a tisztjelöltek lázas igyekezettel hímez-

Kőből épült tiszti barakk Krasnojarszkban. A tisztek szállásai világosabbak és szellősebbek voltak a legénységénél

Legénységi tábor Krasnojarszkban. A barakkok nagyobb része a föld alatt volt, ezért a tavaszi hóolvadás idején az alsó priccsek gyakorlatilag vízben álltak

tek még egy csillagot egyenruhájuk galérljára – így önkényes kinevezésüknek köszönhetően a tiszti táborban nyervek elhelyezést.

A HADIFOGLYOK ELLÁTÁSA

Oroszország európai részén, azaz az Uráltól nyugatra elfogadhatóbb volt a hadifoglyok ellátása, jobb élelmiszert és megfelelő ruházatot kaptak. Turkesztánban és Szibériában 1917-től nehezítette a helyzetet a polgárháború, illetve a cseh légiók garázdálkodása. A foglyok helyzete akkor javult valamelyest, amikor a nemzetközi segélyszer-

vezetek már tudtak némi segítséget nyújtani. 1915 júniusában Svédországban hozták létre a Svéd Vöröskereszt hadifogoly-segítő részlegét, amely svéd delegáltak útján juttatta el Oroszországba a Németországtól és a Monarchiától kapott uniformist, cipőt, takarót a hadifoglyoknak. 1915 októberétől 1918-ig ez a szervezet 1016 tehervagont, több mint félmillió uniformist, kétszázezer pár cipőt, 1 millió 250 ezer garnitúra fehérneműt, százezer takarót, továbbá gyógyszereket, kötszereket és fertőtlenítőszeret küldött Oroszországba. A Dán Vöröskereszt német és monarchiabeli vöröskeresztes nővérekkel utazott Oroszországba,

hogya a fogolytáborokba küldött pénzt és postát szétosszák.

A delegációk által készített beszámolóknak is köszönhető, hogy az orosz hadifogolyéletről meglehetősen sok információ áll rendelkezésünkre. A látogatás hosszú hónapokon át tartott – több száz táborot kellett felkeresniük a delegáció tagjainak Moszkvától Krasznajarszkon és Irkutszkon át Andzsánig és Vlagyivosztokig. Voltak olyan táborok, amelyek a háború teljes ideje alatt működtek, míg mások csak

néhány hónapig vagy egy évig fogadták a hadifoglyokat, utána felszámolásra kerültek.

Táboronként néhány ezer és 35 ezer között mozgott a hadifoglyok száma. A tábori épületekre nézve nincs séma, gyakorlatilag bármilyen, használaton kívüli létesítmény megfelelt: egykori kaszárnya, iskolaépület, üresen álló gyárépület, börtön, barakk vagy félig a talajszint alatt lévő, ún. földbarakk. Ez utóbbi volt a legrosszabb minőségű szállás, hiszen másfél-két méterrel a

föld alatt éltek lakói, a legénységi állományhoz tartozó foglyok. A „fala” gyakorlatilag földből volt, a talajszint felett lévő részeket kideszkázták. A szibériai télben szinte lehetetlen volt felfűteni, tavasszal, az olvadás után a megnövekedett talajvízszint miatt az alsó pricscek vízben álltak. Jóformán mindenki, aki itt lakott, reumás lett.

A tisztai szálláshelyek ennél jóval szárazabbak és világosabbak voltak, néhány városban, például Szemipalatyinszkban az üresen álló házakba és

→ Gyóni Géza és testvére síremléke a krasznajarszki temetőben. A hamvakat hosszú évtizedeken át tartó próbálkozás után sem sikerült hazahozni

GYÓNI GÉZA GYÁSZSZERTARTÁSA

„Temetése kivételes pompával ment végbe. Koporsóját nemzetiszínű lepellel takartuk be és a halottas kocsit elborították a sztep gyönyörű virágaiból készített koszorúk. A gyászbeszédet a magyar nemzet nevében dr. Zalá Gyula országgyűlési képviselő mondta, a gyászszertartást a német evangélikus tábori lelkész végezte, aki beszédében a tölem beszerzett információk alapján méltatta az elhunyt magyar költő érdemeit. Ott volt az egész tisztí és legénységi tábor, búcsúbeszédet mondtak az osztrák, német és török nemzet képviselői. Még az orosz parancs-

Gyóni (Áchim) Géza, aki *Csak egy éjszakára...* című versének köszönhetően már életében „legenda” lett, 1915 tavaszán esett hadifogságba Przemyslnél. Fogsága éveit a szibériai Krasznajarszkban töltötte fivérével, Áchim Mihállyal együtt. Mihály halála után beleőrült testvére elvesztésébe, egészségi állapota nagyon leromlott. A kórházbarakkba vitték, de már nem tudtak segíteni rajta: delíriumos állapotban ráesett egy vaskályhára és összeégette magát, valószínűleg az égési sérülések okozták halálát 1917-ben. Holtteste soha nem került vissza Magyarországra. Az alábbi részlet a temetéséről szól.

nokság is megjelent és kivételesen megengedte, hogy a koporsót száztágu küldöttség kísérheti ki a temetőbe. A százhusz tagú

szimfonikus zenekar dr. Boldis Dezső karnagy vezényletével a Beethoven-gyászindulóval kísérte útjára a magyar nemzet nagy halottját. Testvére mellé temettük, és abban a reményben, hogy a magyar haza annak idején édesanyjai kebelére akarja ölelni nagy fia földi maradványait, a holttest derekára erős vasövet erősítettünk, elől ovális vaslapon átütött Gy. G. betűkkel, hogy a költő földi maradványait akár évtizedek múlva is agnoszkálni lehessen.”

(In. Mészáros Vilmos: *Emlékeim az I. világháborúból*. Győr, 2003. 284. o.)

hotelekbe költöztették be az elfogott tiszteket.

A legénységi barakkokban mintegy 4-500 ember élt, míg a tiszti szállások jóval „kényelmesebbek” voltak, itt 8-20 tisztt lakott egy teremben. A legénységi táborokban fekvőhelyül szolgáló deszkapriccseken sokszor derékalj sem volt, takaróként pedig legfeljebb egy-egy kabát szolgált, míg a tiszti szállásokon a szalmával tömött matrac komfortosabb érzést biztosított.

A legénységi tömegszállásokon, hogy az intimitást valamennyire biztosítani tudják, papírral, gyékénnyel, anyagmaradékokkal választottak le kisebb, négy-öt ágyat magukba foglaló tereket.

A világítást és a fűtést ezekben a nagy termekben nem lehetett megfelelő módon biztosítani, a vaskályhák nem tudtak befűteni ekkora légtérrel. A gyertya és a petróleum – csakúgy, mint Magyarországon – nagyon drága volt: a foglyok gyakorlatilag félhomályban éltek.

1916-1917 fordulójától az ellátmány kifizetése is akadozott: ezen úgy „segítettek”, hogy a foglyokat átirányították egy másik táborba, ahová az őket megillető összeget természetesen nem továbbították.

A táborokban a higiénés körülmények sem voltak megfelelőek. A tisztek havonta egyszer zuhanyozhattak le. A zuhany legtöbbször a tábor területén kívül, a szomszédos településen volt, ahová kisebb csoportokban vagy egyénileg kísérték el őket. Az egyszerű katonák télen a hóban, nyáron a közeli folyóban vagy tóban tisztálkodhattak. Toalett hiányában a földbarakkok lakói gyakran a barakkon kívül, az ajtó előtt végezték el a dolgukat. Egy visszaemlékező, aki hazatérve vetette papírra memoárját, egy WC-barakkról tesz említést: ez fából készült, benne több ember végezhetett egyszerre a dolgát egymás mellett ülve.

A tábori körülmények között nem volt lehetőség a fehérnemű tisztán tartására, ami kedvezett a betegségek kialakulásának. A ruházkodás kérdése ezenfelül is komoly problémát jelentett, különösen azoknak, akik nyári egyenruhában kerültek hadifogságba. A szó legszorosabb értelmében élethalál kérdése volt a megfelelő téli ruházat beszerzése, amiben a segélyszervezetek nagy szerepet játszottak.

A koszt sem volt kielégítő: a tea, a fekete kenyér, a káposzta és a kása mellett alig színesítette valami az étlapot, állan-

Teniszmeccs a táborban.
A tiszteknek lehetőségük nyílt a szórakozásra is (Krasznajarszk)

dósultak a hiánybetegségek, főként a skorbut. A nem megfelelő ételmezés és elhelyezés következtében a táborok a járványos megbetegedések melegágyává váltak. Ezek közül is a legrosszabb volt a tifusz, vagyis a hastífusz. Tünetei a magas láz, hasmenés és szomjúságérzet, amelyeket az öntudat elvesztése, majd delírium követett. A hastífusz egy válfaját, a flekktífuszt is diagnosztizálták. Ez bőrkiütéssel járt együtt, apró piros pöttyökkel az egész testen, ehhez jöttek a hastífusz esetében már tapasztalt kísérő tünetek.

1914-1915 telén haltak meg az első foglyok tifuszban, a betegséget a török hadifoglyok hozták be Szibériába. A legfontosabb védekezési forma a betegség ellen a megfelelő tisztálkodás és a tiszta ruha biztosítása lett volna, amit a tábori körülmények között nem tudtak megoldani. A tisztek közül kevesebb áldozat volt, hiszen ők nagyobb, szellősebb helyen éltek és kevesebb ember volt egy terembe összezárva. A legénység tagjai közül viszont százak, ezrek betegedtek meg. A legtöbb megbetegedés Troickban volt, itt a járvány 12 ezer áldozatot szedett.

1917-1918 telén nagy mozgás volt a táborok között, a forradalmi hevület sokakat készített arra, hogy belépjenek a Vörös Hadseregbe. Az általános népmozgás a civilek körében is több ezer halottat eredményezett. Az orosz orvosok alig vagy nagyon ritkán látták el a beteget, gondozásukat vagy orosz felcserékre, vagy az elfogott orvosokra bízta. Léteztek ugyan kórházbarakkok, de

ezekben csak nagyon keveseket lehetett elhelyezni, kórház a táborok területén nem volt.

SPORT ÉS SZÓRAKOZÁS

A kulturális élet az elhelyezési és az ételmezési nehézségek mellett – vagy éppen ezek ellenére – is virágzott a hadifoglyotáborokban, hiszen az Oroszországban töltött évek alatt a hadifoglyok egyetlen lehetősége a kikapcsolódásra az önszórakoztatás és az önképzés volt. A legtöbb táborban élénk volt a sportélet, a fogvatartottak maguk alakították ki a futballpályákat, a teniszezésre, futásra alkalmas területet. Nyaranta atlétikai viadalokat is rendeztek – mindezt azonban csak a tiszti táborokban. A legénységet az oroszok ugyan munkára adták – ezt a hadifogly-egyezmény is engedélyezte –, így számukra biztosított volt a „megfelelő” testmozgás.

A zenei élet is virágzott – a tiszti és a legénységi táborokban egyaránt. A tisztek között sok volt a színházi ember, a zenetanár, néhányuk magával vitte a frontra a hangszerét, amely a táborban jó szolgálatot tett. A zenekarok alakulásával megnőtt az igény a hangszerek iránt is. Krasznaja Rjecsán 1916 őszén Dancsek Aladár, a 29. gyalogezred hadapródja készített cimbalmot tűzifából és fenyőfadeszkből, húrjai egy régi zongorából származtak. Nem volt ugyan hangszerkészítő, a cimbalom ennek ellenére négy évig szolgálta Kövess Gyula cigányprimás zenekarát.

HADIFOGOLYSZÍNHÁZAK

A táborokban létrejött hadifogollyszínházak a tábori kulturális élet meghatározó elemei voltak. Egy-egy darabot több hónapos munkával állítottak színpadra, a foglyok maguk készítették a díszleteket, a jelmezeket, sőt, a szövegkönyveket is úgy rakták össze, esetenként saját, „békebeli” emlékeikre támaszkodva.

„A német színház sikerén felbuzdulva a magyar hadifogoly tisztek és legénységi foglyok is hozzáfogtak a Magyar Színház építéséhez. A fából épített, ötven méter hosszú vásárcsarnok színházzá való átalakítására kaptak engedélyt az orosz kommandánstól. A színpad sokkal nagyobb és modernebb volt, mint a németeké. A proszscenium páholyok falait Nagy Benő művészi festményei díszítették. A magyarok már süllyesztett zenekarral dolgoztak, ezzel is lefőzték a német sógorokat.

A zenekar helye is elkészült, a hangszergyarak csak úgy ontották a hegedűket, csellókat és nagybőgőket. A bútorokat is a táborban gyártották. A negyventagú szimfonikus és hústagú színházi zenekar fúvóhangszereit Norlín és Krebsz urak küldték ajándékba Jekaterinburgból. Az első szabadíszlet is elkészült Nagy Benő ízléses tervei szerint. Farkas, kadetaszpiránt, aki a fogságban lépett elő zászlóssá és aki békében vidéki ripacs volt, megszervezte a színtársulatot nagyobbrészt vidéki, hivatásos színészekből. A főrendezői és igazgatói állásra a pesti László főhadnagy pályázott azon a címen, hogy ő békeidőben az egyik pesti lapnak állítólag színházi kritikus volt.

Mire kitavaszkodott, a színház teljesen készen állott, csak még a színdarabok hiányoztak. Erről teljesen megfélemedtek. Farkas rendező ide-oda futkosott, tárgyalt, német darabot akart sebtében magyarra fordítani, azonban a szízügyi bizottság, amely a kórházi gyógszertárban tartotta üléseit, lefújta ezt a tervet.

Balog gyógyszerész – aki éppen a nagydobon dolgozott – valahogyan elárulta, hogy én békeidőben novellákat és humoros károkat írogattam a lapoknak. Kórházi rendelés után felkerestek a

szízügyi bizottság tagjai, és felkértek, hogy vállaljam el a színházi szerző szerepét, írjak nekik darabokat. Addig kapacitáltak, amíg végre is kötélnek álltam és három nap alatt leszállítottam nekik egy egész estét betöltő kabaréműsort.

Emlékezetből leírtam nekik a tizenhét májusában látott Nagy Endre-kabaré három tréfáját, köztük Harsányi Zsolt nagy sikerű darabját, a Szövetségeket. Gondoltam: ha a daraboknak Pesten sikerük volt, itt se bukhatnak meg, még akkor se, ha a szövegen itt-ott »javítani« fogok. A tréfákhoz – mialatt a próbák folytak – egy negyedik, eredeti kis szatírárt is írtam a jekaterinburgi svéd »segítő« irodáról.

Az első magyar kabaréestnek emlékezetes nagy sikere volt. Nagy Benő játszotta a Szövetségekben a magyar huszárt és egy birodalmi német hivatásos színész a germán katonát. Ötször egymás után kellett megismételni a kabaréestélyt. Kasszasiker volt: a bevétel újabb anyagot vásároltak és lázasan készültek a további előadásokra. Most már azután nem volt nyugtom. Egyfelől a szízügyi bizottság tagjai ostromoltak újabb »eredeti« darabokért, másfelől Elza duzzogott amiatt, hogy minden szabad percemet az írásnak szentelem és a nyolc hónapos házas férj a feleségét – elhanyagolja.

A sok huzavona, küldöttségjárásnak vége mégis az lett, hogy egymás után három eredeti egyfelvonásos vígjátékot szállítottam le a Magyar Színház számára, amelyek közül különösen kettővel, »A pleni házassodik« és »A fogorvos« című darabokkal arattam »forró sikert«.

Szerzői tiszteletdíj helyett mindössze azt kötöttem ki, hogy ezután békén hagyja a szízügyi bizottság. Már attól kellett tartanom,

hogy a feleségem nyílt lázadásba megy át. Elzát, aki egy szót se értett magyarul, végtelenül untatták ezek a forró színházi esték.

A színházi előadások, a próbák izgalmi, a készülődés, a díszletek festése, kellékek beszerzése egy időre feledtették velünk, hogy fogságban vagyunk. [...] Arra se gondoltunk, hogy ezerkilencszáztizenkilencben járunk. A mi figyelmünket az utóbbi időben teljesen lekötötte az a lavka-hír, hogy a magyar tisztek összeültek és emlékezetből leírták a Leányvásár teljes szövegét és zenéjét.

A szöveget és verseket legnagyobb részt László főhadnagy diktálta le, aki a krasznójarszki foglaltszínházban a próbákkal együtt ötvenszer hallgatta végig a darabot. Az operett zenéjét is a krasznójarszki tisztek füttyülték le a karmesternek, a bácskai származású Gartelgruber hadnagynak, aki az énekszámok, a kórusok és a zenekar betanítását is vállalta. Bessy és Lucy szerepére nagyszerű primadonnái voltak a magyar színháznak. A szubrettnek olyan vádliai voltak, hogy Fedák Sári elbújhatott volna mellette. És fiatalabb is volt a hűszesztendős hadapród-szubrett, mint Fedák.”

(Munk Artúr: *A nagy káder.*

Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból. 282–285. o.)

PRIMADONNÁK

A hadifoglaltszínházakban a női szerepeket is férfiak játszották, a primadonnák többnyire a legfiatalabbak közül kerültek ki. Ezek az általában kadétként szolgáló, lányos arcú fiúk a memoárok tanúsága szerint sokszor úgy beleélték magukat szerepeikbe, hogy már a színpadon kívül is a „művésznőt” adták.

„Persze a nagyobb szereplők valahogyan mintha nagyobb rangot viseltek volna, mint ami a gallérjukra volt varrva. Különösen pedig a nőszereplők. Mégis másképp kellett velük bánni. Mégiscsak a nőszereplők hoztak valami új bizsergést, valami új fűszert a játékba, alvó emlékeket ráztak életre.

A szokásos reggeli sétákon hallani lehetett egy-egy éles, egy-egy harsány: »kezét csókolom, művésznő« köszöntést, és eleinte viccesen, de pár nap múlva selypítve, csücsörítve, fisztulázva hangzott vissza a felelet: Pá, aranyom...

A derék és marcona hadiférfiak, sőt néha egy-egy aranygalléros, aki a Baubezirkból jött át, látni kívánták és személyesen óhajtottak megismerkedni egyik-másik művésznővel, és ilyenkor megjelent az adjutáns a termekben és kedveskedve bólintott:

– Komma tábornok úr őexcellenciája látni óhajlja Nagy Ica művésznőt...

Ilyenkor Nagy Ica vagy Lakner Leona tükör előtt igazították a hajukat, egy kis kölnivízzel fecskendezték magukat, sőt egy ízben Lakner Leona, a hosszú és szeplős zászlós elgondolkozva nézegetett és lopva tűnődött pár pillanatig egy darabka rúzs felett...

A Baubezirk részére tartott repríz után még nagyobb lett a tábori művésznők tisztelete, különösen, hogy Komma tábornok úr ezt írta a csinos Nagy Ica emlékkönyvébe: Du bist eine Blume, so hold und schön und rein...

Nem lehet csodálkozni, hogy egy reggelen a sétáról Nagy Ica idegesen berohant és zokogva borult a kínai paplanjára. Migrénje volt és görcsei voltak és magánkívül reszketett. A büszke bokszártásai megdöbbenve állták körül a kis művésznő ágyát, és csak sokára és nehezen tudták meg a nagy sírásból az esetet.

Elvégre azon már mindenki túl volt, hogy nem lehet egy művésznőnek csak úgy foghegyről odaszólni, hogy: szervusz. Ezt legfeljebb a művészkollégák vagy a hírlapírók tehetik, de azok is csak szemtelen bizalmassággal. Mindenki előre köszönt a művésznőnek, az természetes, és ha nem is mondta az ember, hogy kezeit csókolom, vagy ami még rendesebb, csókolom a drága kacsóit, mosolyogva illett szalutálni. El sem lehetett képzelni, mi lelta azt a Székely hadnagy urat. Képes volt megszólítani Nagy Icat, hogy miért nem tiszteleg neki? Nagy Ica kijelentette, hogy hagyjanak neki békét, nem lép fel soha többet. A legközelebbi előadáson ne is számítsanak rá.

Maga az őrnagy úr jött be vigasztalni Nagy Icat, és pár perc múlva beküldte Székely hadnagy urat. Aki persze felsőbb parancsra bocsánatot kért a megbántott művésznőtől és nagyon kedves volt a Székely hadnagy, ez már igazán férfias és bátor tett volt, mosolyogva emelte fel a Nagy Ica puha kezeit és a körülállók őrjöngő tapsa közben: a szájjához emelte a művésznő kezeit és udvariasan megcsókolta.

Székely hadnagy úr eme valóban szép és nemes elégtétele megnyugtatta a művésznőt, akinek arcán felragyogott az öröm sugara és boldogan fogadta a gratulációkat afőlött, hogy a művészet magaslatossága áttörte a zord katonai szabályok falait, és a kézcsók hírért úgy terjesztették a táborban, mint egy igazán érdemes és úttörő cselekedetet.

Aznap este egy csomó tisztelő gyűlt össze az Ica bokszában, de tizenkét órakor Ica kedvesen elküldte őket, aztán azt mondta szégyenlősen:

– Oltsátok el a lámpát, gyerekek, mert le akarok feküdni... Szégyellek a világosba levetkezni...”

(Markovits Rodion: *Szibériai garnizon. Pomáz, 2009. 267–268. o.)*

A nagyobb táborok, ahol a foglyok sokszor hónapokat, még inkább éveket töltöttek, megfelelő infrastruktúrával és komoly (amatőr) szintársulattal rendelkeztek ahhoz, hogy többfelvonásos színdarabot is színpadra állítsanak. A játszott darabokról fennmaradt színlapok, műsorfüzetek, színházi újságok számolnak be, ezeket a foglyok egyszerű nyomdai technikával vagy akár kézzel, néhány példányban maguk készítették. Innen tudjuk, hogy Razdolnojében Ibsentől *A vadkacsát*, Berezovkán egy Molnár Ferenc-darabot és a *Leányvásárt*, a 480 férőhelyes krasznojarszki (kőből épült!) Tiszti Színházban pedig többek között az *Iglói diákokat* és Kálmán Imre *Tatárjárás* című darabját mutatták be. Mivel eredeti szövegeknyelvek nem álltak a foglyok rendelkezésére, azt játszották, amihez éppen hozzájutottak: a darabokat sokszor emlékezetből próbálták rekonstruálni, illetve fordításokat használtak fel a szövegek elkészítéséhez. Furcsa drámaszövegek jöttek így létre, Krasznojarszkban például 1919 telén Lengyel Menyhért darabját, a *Taifunt* próbálták meg ilyen módon „visszaidézni” – egy oroszból készített fordítás segítségével, csakhogy már az sem a magyar szöveg átültetése volt, hanem francia fordítás felhasználásával készült.

A darabok pikantériáját minden esetben az adta, hogy a „primadonnák” is férfiak voltak, azaz a szoknyás szerepekben kivétel nélkül férfiakat láthatott a közönség. Az előadásokat szinte mindig átütő sikerrel játszották – ami nem is csoda, hiszen a fogság hosszú éve alatt sokszor a színház maradt az egyetlen „ópium” és így a mentális túlélés záloga.

A fenti összefoglalót több visszaemlékezés és napló alapján állítottam össze, egy általános bemutatásra törekedve, a foglyok helyzete azonban táboronként nagyon eltérő volt. Akadtak, akik jóformán teljes szabadságot élveztek, mint például az ifjú Kohány Kálmán, aki a budapesti műgyetemről került a frontra, ahol zászlósként teljesített szolgálatot. Már 1914-ben fogságba került, fennmaradt naplója és szüleinek írt levelei szerint nagyon is jól viselte „hadifogolystátuszát”. Színházban, cukrászdában, kaszinóban is megfordult, és a női nem bájos képviselőivel intenzív kapcsolatot ápolt, a tiszti szállása Krasznoj-Rjecsán vadonatúj volt, „poloska-mentes” és „jól fűthető”.

A FORRADALOM UTÁN

Az 1917-ben kezdődő forradalmi események ezt a helyet-közzel, de mégis működő rendszert állították a feje tejére. A forradalom és II. Miklós lemondásának híre 1917. március 19-én jutott el Berezovkára. Ezen a napon a Tiszti Színházban nagyszabású hangversenyt tartottak, amelyen többek között jelen volt az orosz légerparancsnokság, a helyőrség tisztjei, és a városból is sokan ellátogattak az előadásra. A hangverseny közben egyszer csak kinyílt az ajtó, belépett a terembe egy orosz tiszt, aki sietve elment a zenekar mellett, és a légerparancsnok előtt megállt. Tisztelgett, majd egy papírt nyújtott át a parancsnoknak, aki azt olvasni kezdte. Olvasás közben egyre jobban elsápadt, majd amikor a zenekar a darab végére ért, csendet intett és a következőket mondta: *„Uraim, Oroszországban nagy események történtek, a hangverseny folytatását beszüntetem, és kérem a jelenlevőket, hogy nyugodtan oszlojanak szét, ki-ki menjen hazas szállását a következő napokban a további rendelkezésig ne hagyja el!”* Ezt a történetet Kádár Lajos tanító tollából idéztem, és nem is kell hozzátenni, hogy a „további intézkedésre” valójában sosem került sor. A teljes tanácsatlanság volt jellemző az elkövetkezendő hónapokra. A tábori fegyelem meglazult, felborult a napirend, a tisztek válllapjáról eltűntek a rangjelzések, és

ismét a fenti visszaemlékezőt idézve *„egy új szót hoztak forgalomba, mely mindenkit egyformán illetett: továris!”*

A forradalmat a foglyok először „saját gyomrukon” érezték meg. Az árak pillanatokon belül az egekbe szöktek, és az a pénzbeli ellátmány, amit a hadifoglyok kaptak, rövidesen semmire nem volt elég. A hozzártartozóktól érkező csomagokat – amelyek a korábbi években, ha hosszú várakozás után is, de eljuttak hozzájuk – már egyáltalán nem továbbították, a postaforgalom jóformán teljesen megszűnt. 1917 nyarára az a felemás helyzet alakult ki, hogy a legénység, idézve persze, de jobban élt, mint a tiszti állomány, ugyanis a nemzetközi hadifogolyjog értelmében a tisztek nem dolgozhattak, nem kötelezheték őket semmiféle munkára, míg a legénységi állomány tagjait igen. Mint minden fogva tartó állam, Oroszország is kihasználta ezt a lehetőséget, és a gyárakban, üzemekben vagy a mezőgazdaságban hadifoglyokkal helyettesítették a bevonult férfiakat. Számukra így biztosított volt az ellátás – még ha szűkösen is bizonyult is. A tisztek körében a nélkülözés végül odáig vezetett, hogy sokan elhagyták a táborokat, és munkát vállaltak a közeli településen – mindezt éhbérért.

Az oroszországi helyzettel a Monarchia hadvezetése is tisztában volt, épp ezért úgy döntöttek, hogy felemelik a hadisegélyezésre szánt összeget, és élelmiszert, ruházatot, valamint orvosi ellátáshoz szükséges cikkeket küldenek semleges közvetítőkön (azaz a Dán és Svéd Vöröskereszten) keresztül Oroszországba. A pénzküldemények azonban – mivel az orosz valuta rohamosan értéktelenedett és az országban különböző pénznemek voltak forgalomban – gyakorlatilag jelentéktelen segítséggé zsugorodtak, mire célhoz értek. A tisztek közül sokan fordultak segítségért a Vöröskereszt képviselőihez: kölcsönt vettek fel megélhetésükhöz azzal a feltétellel, hogy otthoni hozzátartozóik visszafizetik azt a szervezetnek.

1918-ra a helyzet tovább romlott: a táborok őrzése jóformán teljesen megszűnt, nem volt olyan központi szerv, amely a hadifoglyok ellátását koordinálta volna. A táborlakók közül sokan döntöttek úgy, hogy megpróbálnak hazajutni, ők kisebb-nagyobb csoportokba verődve kísérletet meg a lehetetlent, a többség azonban a kicserélőbizottságok intézkedéseire várt.

II OROSZ HADIFOGLYOK MAGYARORSZÁGON

MENNYIEN VOLTAK?

A háború kitörését követően szinte azonnal, már 1914 augusztusában érkeztek hadifoglyok Magyarországra. Számuk ekkor még alig érte el a kétezeret – 1918. január 1-jén viszont már 1 309 394 hadifoglyot tartottak nyilván a Monarchiában. A foglyok csaknem 72%-a, 943 ezer fő orosz volt, de szép számmal akadtak szerbek és olaszok (97 ezer, illetve 98 ezer fő), valamint románok (38 ezer fő) is. A táborokban a fenti nációk mellett montenegrói, francia és angol illetőségű foglyok is éltek. Hogy ebből pontosan mennyi volt a Magyarországon őrzött foglyok száma, nem tudjuk, de a nagyságrendre következtetni lehet a munkára fogott hadifoglyok számából. Blasszauer Róbert *Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején* című tanulmányában az alábbi adatokat közölte a Magyarországon területén dolgozó hadifoglyok számáról 1918-ban:

Mezőgazdaságban	291 597
Iparban	54 156
Hadiüzemben	61 963
Állami vállalatoknál	27 505
Erdőgazdaságokban	6 934
Összesen	442 155

Ehhez az adathoz még hozzá kell adnunk az itt állomásozó tiszteknek és azoknak a hadifoglyoknak a számát, akiket külső munkán nem foglalkoztattak, így körülbelül félmillió fő ellátását kellett biztosítani a hátszónak a háború utolsó éveiben.

1914-ben, a háború kitörésekor még egyik hadviselő állam sem sejtette, hogy mekkora hadifoglytömeget kell elszállásolnia a területén, mint ahogy azt sem, hogy ellátásukat hány éven át kell biztosítani. Ahogy a többi állam, úgy Magyarország sem volt felkészülve ezeknek a tömegeknek a fogadására, így történetesen, hogy 1914 őszén az első táborban, amelyet az Esztergom melletti Kenyérmezőn alakítottak ki, az első fogolytranszportokat még nem épített barakkokban, hanem sátrakban szállásolták el. Mivel a háború nem ért véget a „levelek lehulltával”, a foglyok tartós elhelyezésére más megoldást kellett találni. Az első fogságban töltött veszték át, a szerbek nagyobb cirkuszi sátrakban, az oroszok pedig saját maguk építette földkunyhókban laktak, később azonban ez a helyzet rendeződött, a rendelkezésre álló területen barakkvárost alakítottak ki részükre.

A Monarchiába érkező foglyok száma napról napra nőtt, a százezres embertömeget közel 50 táborban helyezték el, ebből nagyjából 20 volt Magyarország területén. A táborok építésénél fontos szempont volt, hogy mi-

nél messzebb essenek a frontvonalától, illetve hogy könnyen megközelíthetőek legyenek, hiszen ennyi embert vagy vízi úton, vagy a vasúthálózatot igénybe véve tudtak komplikációmentesen szállítani.

Az első nagyobb táborok az Esztergom és a Fertő tó által határolt Duna-szakasz térségében, Dunaszerdahelyen, Somorján, Nagymenyeren és Boldogasszonyban épültek, de a kelet-magyarországi Debrecen városa is otthont adott néhány ezer hadifoglynak. Ez utóbbiban szinte csak oroszokat helyeztek el. A táborban 1915 június-júliusában kolerajárvány tombolt, aminek következtében az 1800 fogoly közül 1618 orosz katona meghalt, őket tömegsírbá temették. A temető bejáratánál táblát helyeztek el emlékükre: *„E sírkertben nyugszik az 1915. június 10-től július 15-ig cholera járványban elhalt 1618 orosz hadifogoly. Nyugodjanak csendesen az idegen földben.”*

A már elkészült táborok azonban nem bizonyultak elegendőnek a hadifoglyok elhelyezésére, így 1915 tavaszán Zalaegerszegen, Ostffyasszonyfán és a Veszprém megyei Csóton újabb táborok építésébe kezdtek. Ezek már technikailag sokkal korszerűbbek voltak, mint a környékbeli települések: önálló vízvezetékkel és csatornarendszerrel rendelkeztek, „utcáikon” közvilágítás volt, a fűthető barakkokat pedig szabályos alakzatban, egymástól jelentős távolságra építették. A táborokat

Orosz hadifoglyok Magyarországon.
Az ostffyasszonyfai
hadifoglytábor képeiből
(Savaria Múzeum)

Kórteremben

Vizsgáló

Konyhások

jórészt önellátásra rendezték be, a körülöttük lévő földdarabot a foglyok művelték, a táborok területén pékségeket, húsfeldolgozókat alakítottak ki, iparműhelyeket hoztak létre.

A TÁBORI ÉLET

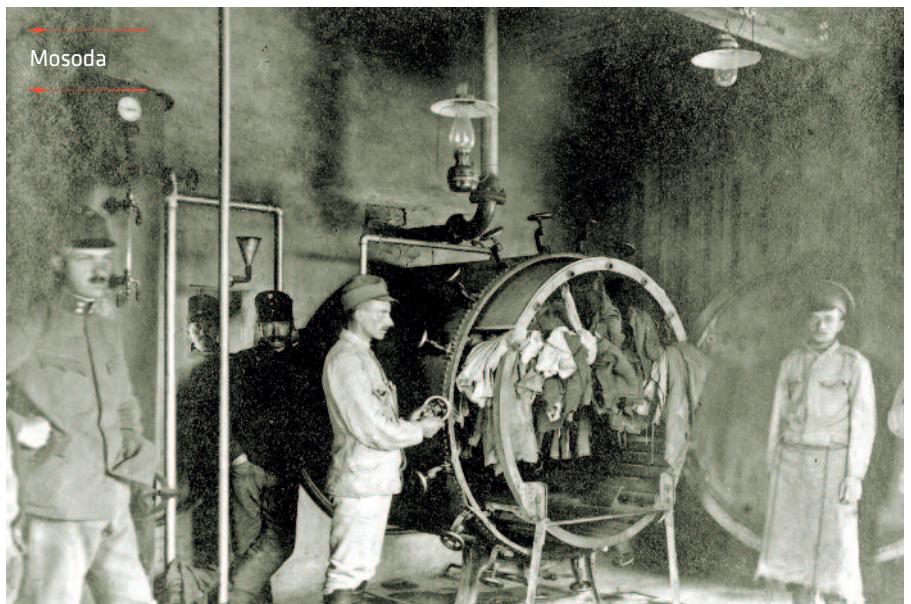
A csóti tábor életébe bepillantást nyújt egy, a Hadtörténelmi Levéltárban található, 13 visszaemlékezésből álló gyűjtemény. Az interjúkat 1961-ben a Pápai Járási Tanács határozata alapján készítették a csóti foglyótábor „lakóival” és a táborban munkát vállaló környékbeli lakosokkal. A memoárok szerint a tábor 1915 decemberére épült fel, de a parancsnokság épülete, a tisztai barakkok, a villany- és vízvezeték-hálózat építése csak 1916-ra fejeződött be. A foglyok ételmezésére külön pékséget hoztak létre, s naponta 25-30 marhát vágtak le – ezeket a környékbeli falvakból hozták és a tábor saját mézszárszékeiben dolgozták fel. Volt ugyan istálló, de abban csak lovakat és ökröket tartottak a mezőgazdasági munkákhoz. A földeken burgonyát, sárgarépat, petrezselymet termeltek, de volt melegház is – az itt nevelt virágokat ültették az elhunyt katonák sírjára. A kosztolás a visszaemlékezők többsége szerint „igen jó volt”, reggelire feketekávé, ebédre hús főzelékkel, vacsorára feketekávé, szalonna, gyümölcs vagy lekvár.

A tábori élet működtetése és maguknak a táboroknak a felépítése ugyan nagyszámú fogoly munkaerejét vette igénybe, de jelentős részük tétlenül töltötte idejét. A hágai egyezmény lehetőséget adott a hadifoglyok dolgoztatására, amit a magyar kormány 1915 tavaszától egészen a háború végéig ki is használt – elsősorban a hadba vonult férfiak munkaerejének pótlására alkalmazva a táborlakókat. A belügyminiszter 1915. március 31-én engedélyezte a foglyok munkavégzését fontosabb állami, illetve közmunkákon. A munkavégzést és a foglalkoztatás körülményeit utóbb több rendelettel részletekbe menően szabályozták. A foglyokat csak rendfokozatukhoz és képességeikhez mérten lehetett foglalkoztatni és munkájukat azon díjszabás szerint kellett fizetni, mintha a saját hadsereg katonái lettek volna.

A foglyokat elsődlegesen mezőgazdasági, illetőleg földmunkára alkalmazták, heti hat napon át, pihenőnapként a vasárnapot jelölve meg. A foglyokat egyénileg nem, hanem minimum 200 fős csoportokban lehetett igénybe venni – az őrszűkről a munkaadónak kellett gondoskodnia, ahogy az őrszemélyzet ellátásáról is. A foglyok táboron kívüli foglalkoztatásának megszervezése nem volt egyszerű feladat a munkaadó számára: fedezni kellett a foglyok és az őrszemélyzet oda- és visszaszállításának költségeit, mind a foglyok, mind az őrszemélyzet számára

Tanterem

Mosoda

Krumpliszedés

megfelelő szállást és ellátást kellett biztosítani, gondoskodnia kellett a foglyok kéthetente történő orvosi vizsgálatáról. A foglyok munkaerejének felhasználásáért a munkaadó minden hadifogoly után naponként 6 fillért tartozott fizetni a területileg illetékes katonai parancsnokságnak.

MUNKA ÉS FIZETÉS

A hadifoglyok alkalmazását és általában fegyvelmezését nehezítette, hogy a fogly továbbra is katona volt, azaz civil munkaadója nem fegyvelmezhetett, csak a feljebbvalója szoríthatta munkára, illetve szabhatott ki rá büntetést, bántalmazásuk tilos volt. A munkabéruk napi 15 és 50 fillér között változott, ennél többet részükre kifizetni nem volt szabad. A munkaadók a hadifogly postáját és pénzét teljes felelőség mellett kezelték, sőt arra kötelez-

ték őket, hogy a fizetés napi 50 fillért meghaladó részét a fogly ún. törzstáborába küldjék, megőrzés végett. (Törzstábornak hívták azt a foglytáborot, amelynek az anyakönyvében a hadifogly rögzítésre került. A törzstábor volt a hadifogly felettes hatósága, katonai szempontból a hadifogly jólétéért, jogi szempontból a fogly gazdasági javaiért tartozott felelősséggel, ezenfelül biztosította a foglynak a házijával történő kapcsolattartást.)

A hadifogly pénzének (ebbe nem csupán a munkadíjuk, hanem az otthonról kapott összegek is beletartoztak) kezelése minden esetben a foglytábor feladata volt. Elsősorban a szökések elkerülése érdekében igyekeztek szabályozni, hogy az egyes foglyoknál ne maradjon több pénz, mint ami a napi szükségleteiket fedezi. A készpénz felhalmozásának megakadályozására a táborparancsnokság ún. táborpénzt bocsátott ki, amely a tábor területén fize-

tőszközként szolgált. Amennyire tudjuk, minden hadifoglytábor rendelkezett saját pénzzel, amelyet fizetőszközként csak az adott tábor területén fogadtak el. A táborpénz kezdetben inkább papírpénz volt, de a gyenge minőségű papír miatt ez hamar elhasználódott, ekkor kezdtek tábori fémpénzeket is verni, melyek vasból vagy cinkből készültek.

A hadifoglyok alkalmazása ellen sokszor azzal érveltek, hogy a hadifogly munkás jóval olcsóbb, mint a szakképzett, így kiszoríthatja a szakmunkásokat a munkaerőpiacról. Ezeknek a nézeteknek adott hangot a *Népszava* 1915. január 17-i száma is, amelynek vezércikke a hadifoglyok munkaerején gazdagodó gyárosokat és földesurakat vizionált.

„A hadifoglyok mint az olcsó és kezelhető munkás ideálja áll a földesurak és a gyárosok szemében. Ez ellen a dolgozó munkások nevében épp úgy tiltakozni kell, mint a harcban álló munkások ne-

Cipésműhely

vében, akiknek bérszínvonalát a hadifoglyok majdnem ingyenmunkája lerontja. A harcban álló katonák nem azért kockáztatták életüket, nem azért törték meg az ellenség ellentállását és ejtették foglyul őket, hogy ezekből a hadifoglyokból az itthonmaradt munkásoknak konkurrensi és az itthoni munkabéreknek leszorítói legyenek. Ezért a hadifoglyok dolgoztatását egy csomó föltételhez kell fűzni és csak abban az esetben szabad munkára fogni őket, ha ez a munka nem károsítja meg a dolgozó munkásokat, nem veszélyezteti a munkaviszonyok minőségét és nem foszt meg senkit attól, hogy munkát kapjon. Mindezt pedig leginkább úgy lehet elérni, ha a hadifoglyokat állami és községi munkára alkalmazzák. Útépítés, csatornázás, építkezés terén sok, sok ezernyi munkás-kézre van szükség és el lehet végeztetni most olyan szükséges talajjavítási kultúr-munkákat, amelyekre egyébként nem jut se ember, de pénz.”

A hadifoglyok foglalkoztatása – a szigorú szabályozások ellenére – a háború előrehaladtával (és a behívások esetén az életkori határok kitolásával) egyre nagyobb méreteket öltött. Budapest mellett Rákosszentmihályon hadifoglyiparos-tábort hoztak létre. A táborok állományát kaszárnyában helyezték el, ahol ipari műhelyeket létesítettek, itt a foglyok különböző munkaadókhoz „bedolgoztak”. Munkájukért teljesítménybért fizettek nekik, ezenfelül a hadügyi kincstárnak is térítést a „munkaerő bérléséért” – ebből gazdálkodták ki a táborok fenntartási költségeit. A mezőgazdaságban is egyre nőtt a hadifoglyok foglalkoztatási aránya – őket sokszor a törzstáboruktól távol, „csapatosan vetették be” szántás vagy aratás idején. Az 1916-os (nem hivatalos) összegzések szerint az országban állomásozó hadifoglyok közel félmilliárd koronájába kerültek az országban.

III A HAZASZÁLLÍTÁS PROBLÉMÁI

A TÁBORI RENDSZER SZÉTESÉSE

1918 márciusában, a breszt-litovszki békekötés után az orosz hadifoglyok nem hagyhatták el automatikusan Magyarország területét: „Az Oroszországból, Ukrajnából, Finnországból és az Ausztria és Magyarország, valamint Németország által megszállott orosz területekről származó és nem katonai üzemekben foglalkoztatott hadifoglyokkal való bánásmódról” vonatkozóan ugyanis 1918. május 1-jétől egészen hazaküldésükig új szabályok léptek életbe. A honvédelmi miniszter körrendelete leszögezte, hogy a békekötés nem jelenti ezen államok Magyarországon tartózkodó tagjai számára a szabadságot, hiszen a már sokat emlegetett hágai

egyezmény „ezeknek nem a békekötés alkalmával leendő szabadonbocsátását, hanem csak minél előbbi hazaszállítást kívánja”.

A jogszabály szigorított a hadifoglyok helyzetén, gyakorlatilag megkövetelte tőlük a munkavégzést, arra hivatkozva, hogy „a semmittevők részére nincs kenyér”. A rendelet újból definiálta a foglyok foglalkoztatásának körülményeit – fizetésüket immár nem a „saját hadsereg katonájához”, hanem „a szabad polgári munkához” mérte, azaz egy hadifogolyt ugyanannyi bért kellett fizetni, mintha a munkát egy „civil” állampolgár végezte volna el.

Noha nagyobb mozgásszabadságot kaptak, mint 1918 előtt, azaz színházba, moziba, vendéglőbe kísérettel már járhattak, tömegrendezvényen, körmeneten, tüntetésen vagy táncmulatságon továbbra sem vehettek részt. Azzal azonban senki nem számolt, hogy a tábori rendszer 1918 végére gyakorlatilag teljesen szétesik, és a felügyelet nélküli hadifoglyok tömegesen megindulnak hazafelé – így tettek azok az Oroszországba készülők is, akik a szemtanúk beszámolóit szerint az őrszemélyzet nélkül maradt csóti táborból indultak el és a Pápán megálló vonatok tetejére felkapaszkodva távoztak.

A korábban mezőgazdasági munkára kirendelt orosz hadifoglyok közül azonban még így is sokan maradtak Magyarországon. A korabeli újságcikkek szerint a vallásos, nagy medvéhez hasonlító oroszok serényen dolgoztak, igyekeztek a nyelvet mielőbb megtanulni, és békések, csendesek voltak, elmentésben az arrogáns és nagyhangú szerbekkel.

1918 tavaszán nemcsak az oroszországi hadifoglyokat tartották vissza Magyarországon – a Monarchia egykori foglyai sem térhettek haza automatikusan Oroszországból. A hazaszállítást több tényező is nehezítette: részben az orosz polgárháborús helyzet, részben pedig Oroszország hatalmas területe: az ott állomásozó több száz ezer hadifogoly száznál is több táborban volt elhelyezve – Minszktől egészen Vlagyivosztokig.

A hazaszállítás először Oroszország európai részéről, azaz az Uráltól nyugatra eső területekről indult meg. Kelet-Galíciában 1918 decembere és 1919 júniusa között működtek hadifogoly-fogadó bizottságok Tarnopolban, majd Chodorowban és Stryben is. 1919 nyarán ezeket a fogadóállomásokat felszámolták, működésük ideje

alatt 40 920 különböző nemzetiségű hadifoglyot segítettek tovább hazájuk felé – írja a *Hadtörténelmi Közleményekben* megjelent tanulmányában Bonhardt Attila.

A galíciaiakhoz hasonló fogadóállomásokat Lengyelország területén is létrehoztak, ezek 1918 decemberében kezdték meg működésüket. Három gyűjtőtábort létesítettek a hazatérők fogadására: Chelmben, Lukowban és Lapyban. 1919 tavaszán, a Tanácsköztársaság kikiáltása után a lengyel kormány bizalmatlanná vált az Oroszországból hazatérő magyar nemzetiségű hadifoglyok és az őket fogadó kirendeltségek iránt, így a fogadóintézmények működése egészen 1919 augusztusáig akadozott.

1919 őszén az intézményeket újrászervezték és egészen 1920 májusáig folyamatosan biztosították a hazatérés lehetőségét. Ekkor Magyarország és a szovjet fél között megkötött koppenhágai egyezmény következtében a hazatérés útvonala a Riga–Balti-tenger–Stettin–Németország–Ausztria vonalra tevődött át. Bár a lengyelországi intézmények egészen 1921 augusztusáig működtek, a hazatérők száma egyre csökkent: 1921. januárban 129, februárban 34, márciusban 82 volt a magyar fogadóállomásokon áthaladó magyar hadifoglyok száma.

HADIFOGOLYCSE-EGYEZMÉNY

Bár 1918 és 1921 között is biztosítva volt a hazatérés lehetősége, ez azonban a szibériai és turkesztáni fogolytáborban élők számára nem nyújtott megoldást. Az orosz polgárháború miatt gyakorlatilag lehetetlen volt ezt a távolságot megtenni – azaz legalább Rigáig eljutni –, és többségük nem is értesült időben erről a lehetőségről. 1920 elején ezekben a táborokban még mindig százazres tömeg várakozott a hazaszállításra. Pontos számukat máig nem sikerült meghatározni. Jungerth-Arnóthy Mihály külügyi diplomata szerint – aki a koppenhágai és a rigai hadifogoly-tárgyalásokon képviselte a magyar felet és egyik lebonyolítója volt a magyar–orosz fogolycsereakciónak – ez a szám elérte a 120-130 ezret.

A *Budapesti Hírlap* 1920. február 29-én megjelent, *A magyar hadifoglyok sorsa* című cikkében a nemzetgyűlés üléséről tudósított, amelyen gróf Szé-

chenyi Viktor interpellációjára gróf Somssich József külügyminiszter válaszolt: adatai szerint Turkesztánban 40 ezer, Szibériában 118 ezer, Kínában 572, Japánban pedig 22 fő várakozott a hazaszállításra. Kirchner Sándornak, a hazaszállítást és a fogolycserét lebonyolító Hadifogoly Osztály vezetőjének adatai csak részben egyeznek a Somssich által megadottakkal: ő Szibériában 118 646 főről, Turkesztánban viszont mindössze 18 ezer főről beszélt – viszont a Don vidékén és a Kaukázusban lévő táborok adatait (ide tartozott többek között Rosztov és Jekatyerinodar) külön számította: itt információi szerint tízezer fő tartózkodott.

A Szibériából és Turkesztánból történő hazaszállítást az is nehezítette, hogy Magyarország és Szovjet-Oroszország között egészen 1920-ig nem született egyezmény a hadifogolycseréről. A magyar és a szovjet fél végül a dániai Koppenhágában ült tárgyalóasztal mellé, a magyarokat Jungerth-Arnóthy, a szovjeteket Makszim Litvinov, a későbbi külügyi népbiztos képviselte. Az 1920. május 29-én megkötött szerződésben a magyar kormány vállalta, hogy hazaengedi a Magyarországon tartózkodó összes hadifoglyot, és saját költségén a magyar határra szállíttatja őket, a továbbszállításról pedig megállapodik Ausztriával és Németországgal. (Ne feledjük, ekkor már zajlott a lengyel-szovjet háború!)

A szovjetek hasonlóképp kötelezték magukat, hogy hazaengedik az összes hadifoglyot és polgári személyt, akik a meg nem szállt magyar területekről származnak, saját költségükön olyan szovjet határállomásra szállítva őket, ahonnan továbbszállításuk megoldható. A hazatérés lehetőségéről pedig az ország egész területén értesítik a hadifoglyokat. A lebonyolításhoz külön szervezetet hoztak létre Moszkvában, Orenburgban, Taskentben, Omszkban és Tomszkban. A hazaszállítás valóban meg is kezdődött 1920 augusztusában szárazföldi úton.

A párizsi békeszerződés után kapott arra lehetőséget a magyar kormány, hogy missziót küldjön Szibériába az ot-tani állapotok felmérésére és a hazaszállítandó foglyok számának feltérképezésére. Valószínűsíthető, hogy a Kirchner Sándor által közölt adatok ennek a felmérésnek az eredményei. Ebben az évben egy külön missziót is létrehoztak a korábban szintén orosz hadifogságba került, de onnan megszökött Dell'Adami Géza vezérkari száza-

TULÉLÉSI ÖSZTÖN

A polgárháború kitörése után a hadifogságban lévők ellátása egyre romlott. A tábori rendszer szétesett, lakói rendfokozattól függetlenül arra kényszerültek, hogy munkát vállaljanak, akár a táborban, iparisműhelyeket kialakítva, akár a közeli településeken lévő gazdaságokban. A túlélési ösztön minden korábbi megszokást felülírt.

„A hadifogolyvárosban a sok vihart látott, sokat csalódott plenik [hadifoglyok] fájó szívvel rendezkedtek be. Mintha újból évekre történt volna a berendezkedés. A régi hadifoglyok már tizennégyben megtanulták, hogy a „pár hónapos” hadifogság beláthatatlan évekig tart. És most a polgárháború kilátástalan frontja mögött a fogság ideje éppolyan bizonytalan volt, mint a cári rezsim alatt. [...]”

A fogolyváros tíz hatalmas, emeletes kőépületét az orosz parancsnokság osztotta fel a hadifoglyok között. A legszebb, déli fekvésű piros épület a tiszteknek jutott. Külön épületbe kerültek a germán közkatonák, külön helyezték el a magyar és az osztrák legénységet is. A keleti rész két utolsó épületét kórházi célokra használták fel. A szeges dróttal körülkerített, gondosan őrzött lágerben látták viszont egymást Szibéria legkülönbözőbb részeinek hadifoglyai. Ide szállították azokat a szökevényeket is, akiket az utóbbi hónapokban fogdostak össze a Guberniában. Kresztiben találkoztak a környék – parasztoknál dolgozó – legénységi hadifoglyai is.

Repültek a hetek, a hónapok. A hadifoglyok rövidesen belátták, hogy a rossz koszt mellett hiába hallgatják ölbe tett kezekkel a szibériai szél siralmaival, attól még nem javul fel a hiányos ételmeztetés, nem telik meg a gyomor. Munka után, kereset után kell nézni...

Szinte máról holnapra varázsolták elő a különböző műhelyeket. Az egyik csoport keféket gyártott, a másik bádogosüzemet nyitott. A közös termekben gyárak bújtak elő a föld alól. A szerszámokat is maguk készítették a mesterek, az anyagot pedig külön beszerzők vásárolták a környéken. Rövidesen gyárváros lett a hadifogolyvárosból, ahol serényen folyt a munka kora reggeltől késő estig, és a tükörtől, púdertől, szappantól kezdve a smirglipapirosig mindenféle cikket gyártottak a lágerlakók. A produktumokat a városokban értékesítették civil internáltak útján, de hamarosan a környékbeli orosz kereskedők is a gyárvárosban szereztek be áruikat. Tóth hadnagy köré csoportosultak a kosárfonók, Barta zászlós volt a bádogüzem vezetője, Nagy Benő iparművész festőiskolát nyitott, Kelemen főhadnagy cipőgyárában a legszebb női cipőket állították elő. Kapitányok, főhadnagyk dolgoztak a cipőkrémüzemben is, amely nem győzött a rendelésnek eleget tenni. Azoknak a tiszteknek, akik a fizikai munkát nem tartották »Standesgemässnek«, csakhamar felkopott az álluk, mert a pénzkölcsonforrások már régen bedugultak.”

(In. Munk Artúr: *A nagy káder.*

Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból. 278–279. o.)

dos vezetésével Vlagyivosztokban. Ennek feladata az volt, hogy vízi úton szállítsa haza a hadifoglyokat. Működése során, 1920 októbere és 1921 szeptembere között a misszió által útnak indított 17 hajó összesen 13 559 főt szállított vissza Magyarországra és az elszakított területekre.

A koppenhágai szerződés teljes körű végrehajtását végül az 1920. július 5-én Budapesten kezdődött ún. népbiztosper hiúsította meg. A Tanácsköztársaságban szerepet vállalt népbiztosokból négyet halálra, hatot pedig életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte a törvényszék. A szovjet kormány célja az elítéltek megmentése volt, ezért figyelmeztette a magyar felet, hogy leállítja a hadifoglyok hazaszállítását. A miniszterelnök, Teleki Pál úgy nyilatkozott, hogy a szovjet kormány nem gyakorolhat befolyást a független magyar bíróságokra, melyek a népbiztosok ügyében törvényszerű és nyilvános eljárást folytatnak le. Véleménye szerint a nemzetközi jognak teljes mértékben ellentmond a hadifoglyok és a népbiztosok ügyének összekapcsolása. A szovjetek fenyegetése, hogy a népbiztosok kivégzésére a már koncentrációs táborba zárt ezerfőnyi magyar tiszt közül kiemelt tíz túszt – köztük gróf Széchenyi Bálint – valamelyikének ki-

végzésével válaszolnak, nem egyéb, mint közönséges gyilkosság.

Az igazságügy-miniszter, Tomcsányi Vilmos Pál is ellenezte a szovjetekkel való alkudozást. Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese és Jungerth-Arnóthy azonban a hadifoglyok és a túsztok megmentése érdekében szorgalmazta a tárgyalások megújítását a szovjetekkel, és a felek végül 1921 januárjában Revalban (Tallinn) újból asztalhoz ültek. Az újabb megállapodást végül 1921. július 28-án kötötték meg Rigában. Az egyezmény szerint a Magyarországon tartózkodó orosz hadifoglyok és polgári személyek, valamint a Szovjet-Oroszországban lévő legénységi állományú magyar hadifoglyok cseréje a koppenhágai szerződés alapján folytatódik. A visszatartott tiszteket és polgári személyeket pedig a szerződés mellékleteként szereplő névjegyzékben feltüntetett 400 fő – köztük a népbiztosok és családtagjaik – kivándorlásának lehetővé tételéért cserébe adják ki a szovjetek.

Érdekes, hogy a napilapok 1921-ben teljesen eltérő számokat adtak meg a még kint lévő hadifoglyokkal kapcsolatban. Egyes híradások szerint mindössze 20 ezer volt azoknak a száma, akiket a trianoni Magyarország területére vártak vissza, míg más cikkek 60

ezer főről tudósítottak – végül ez utóbbi szám állandósult a sajtóban.

A kicserélés hosszas egyeztetés után indult meg, a hadifoglyok több transzportban érkeztek vissza Magyarországra. A kormány 1922. szeptember 24-én nyilvánította befejezettnek a hazaszállítást, a Külügyminisztérium Hadifogly Osztályát októberben feloszlatták. A haza nem tért hadifoglyokat „külföldön letelepedett magyar kivándoroltaknak” tekintették, végképp megpecsételve ezzel a kint rekedtek sorsát.

Azok számára ugyanis, akik lekésték a hivatalos állami hazaszállítást, korántsem volt egyszerű a hazatérés. Útiköltségüket a hozzátartozóknak kellett finanszírozniuk, és a Külügyminisztériumtól külön engedély kellett a hazatérésükhöz. Az egyéni kezdeményezések mellett végül 1924 novemberében és 1925 tavaszán érkeztek még hivatalos csere útján egykori hadifoglyok, számuk a feleségekkel és a kint született gyermekekkel együtt nem érte el a nyolcszázat. A Szovjetunióban maradt hadifoglyok számáról teljesen eltérő adatok állnak rendelkezésünkre: egy 1931-es külügyminisztériumi anyag 6-7 ezerre becsüli ezt, míg Petrák Katalin *Emberi sorsok a 20. században* című munkájában 70 ezer magyarról tesz említést. ♦